

Revisiting and Analyzing Wall Inscriptions in Mashhad in 1978: Examining Their Role in Communicating the Messages of the Islamic Revolution, with an Emphasis on Visual Sources

Saeedeh Jalalian¹

1. M.A. in History of Islamic Civilization, Mashhad Branch, Islamic Azad University, Mashhad, Iran (corresponding Author).
jalalian2015@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 31 July 2025

Received from revised: 8 December 2026

Accepted: 25 July 2026

Available online: 1 September 2026

Keywords:

Wall Inscriptions,
Content Analysis,
Messages,
Islamic Revolution,
Mashhad,
Visual Sources.

Introduction

During the Islamic Revolution, wall inscriptions rapidly emerged as an important channel for political and social activism. By the second half of 1978, wall inscriptions, taking diverse forms and conveying a range of themes, had become an integral part of the discourse of revolutionary struggle. The primary objective of this study is to examine the various tools used in producing wall inscriptions, the ways in which they were executed in different settings, and the discursive themes reflected in the images, in order to gain insight into the intellectual perspectives of their producers, as well as to investigate the role of wall inscriptions in social networking and the political mobilization of different segments of society during the Islamic Revolution in Mashhad.

Research methodology:

Focusing on images of wall inscriptions in Mashhad collected from reliable archival sources, this study examines the messages of the Islamic Revolution within the urban environment through a qualitative approach and a descriptive-analytical method.

Research findings:

The findings indicate that revolutionaries employed simple and readily available tools to convey their messages. The sites where slogans were inscribed were predominantly the city's central and heavily trafficked streets, as well as locations where significant events had taken place. The language of the wall inscriptions was clear, accessible, and free from stylistic complexity, addressing broad segments of society. They also played a key role in shaping the discourse of the Revolution and mobilizing public opinion against the Pahlavi regime, contributing significantly to the revolutionary developments during the winter of 1979 and, ultimately, to the victory of the Islamic Revolution.

بازخوانی و تحلیل دیوارنوشته‌های مشهد در ۱۳۵۷ش و نقش آن‌ها در انتقال پیام‌های انقلاب اسلامی با تأکید بر اسناد تصویری

سعیده جلالیان^۱

۱. کارشناسی ارشد تاریخ تمدن اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران (نویسنده مسئول). jalalian2015@gmail.com

چکیده

در جریان انقلاب اسلامی، دیوارنویسی به مثابه شیوه‌ای از کنشگری سیاسی-اجتماعی در زمان کوتاهی تبدیل به یک رسانه مهم گردید، به طوری که از نیمه دوم ۱۳۵۷ش، دیوارنویسی در اشکال و مضامین مختلف بخشی از گفتمان مبارزه را تشکیل داده بود. بررسی انواع وسایل تولید محتوا، شیوه و اماکن اجرای آن، بازخوانی و تحلیل مضامین گفتمانی موجود در تصاویر به منظور فهم زوایای فکری تولیدکنندگان و نیز نقش دیوارنویسی‌ها در شبکه‌سازی اجتماعی و بسیج سیاسی اقشار مختلف جامعه در دوران انقلاب اسلامی در مشهد، عمده هدف این نوشتار است. پژوهش حاضر با تمرکز بر تصاویر موجود از دیوارنوشته‌های شهر مشهد که از منابع آرشیوی معتبر گردآوری شده با رویکرد کیفی و بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی به بررسی پیام‌های انقلاب اسلامی پرداخته است. یافته‌ها حاکی از آن است که انقلابیون از ابزارهای ساده و معمولی برای انتقال پیام‌هایشان بهره می‌گرفتند. اماکن شعارنویسی به طور عمده خیابان‌های مرکزی و پرتدد شهر و یا مکان‌هایی بوده که حادثه‌ای در آن رخ داده است. زبان نوشتاری روان و ساده دیوارنوشته‌ها که طیف‌های گوناگون جامعه را مورد خطاب قرار داده، نقش کلیدی در شکل‌دهی به گفتمان انقلاب و بسیج افکار عمومی علیه رژیم پهلوی داشت، چنانکه نتایج آن در زمستان ۱۳۵۷ش، موجب پیروزی انقلاب اسلامی شد.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

پژوهشی

تاریخچه مقاله:

دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۹

بازنگری: ۱۴۰۵/۱۰/۱۷

پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۰۳

انتشار: ۱۴۰۵/۶/۱۰

کلیدواژه‌ها:

دیوارنوشته،
تحلیل محتوا،
پیام،
انقلاب اسلامی،
مشهد،
اسناد تصویری.

مقدمه

امروزه انواع پیام‌رسان‌های فضای مجازی عمده‌ترین وسیله در برقراری ارتباطات اجتماعی و تبادل اطلاعات محسوب می‌شوند، اما در گذشته اشتراک‌گذاری اطلاعات و پیام‌ها در دنیای عینی و خارجی شکل گرفته و بازشر می‌یافت. دیوان‌نویسی یکی از پدیده‌های ارتباطی عینی است که از گذشته‌ای دور در اشکال مختلف و به‌طور عمده در روی دیوارها دیده می‌شود. این پدیده که گاه در جایگاه یک اثر هنری مورد توجه و قابل تحلیل بوده و گاه در حد یک هرزه‌نگاری بی‌مصرف و ناهنجار تنزل می‌یابد، در برخی موارد شکل اعتراضی و سیاسی به خود می‌گیرد که از طیفی خاص حمایت کرده یا برعلیه فرد یا افرادی قلم می‌زند. برخورد بسته و یک‌سویه با امر اطلاع‌رسانی در برخی حکومت‌های خودکامه که تلاش می‌کنند با تسلط بر تمامی رسانه‌ها و جلوگیری از اطلاع‌رسانی مستقل و آزاد تمام معناهای لازم بر پیام‌های جاری در سطح جامعه را در اختیار گیرند، سبب انحراف و خشونت در اطلاع‌رسانی می‌شود. در چنین شرایطی همه چیز از جمله دیوارها می‌تواند نقش رسانه را بازی کند و دیوان‌نویسی‌ها به شعارهای رادیکال و مخالف نهادهای رسمی سوق یابند. (حیدری و شعاعی احمدآباد، ۱۳۹۱: ۲۳-۲۵) سال ۱۳۵۷ ش، دیوار بسیاری از شهرهای ایران مملو از جملات و نوشته‌های اعتراضی شده بود. دیوارها و فضاها بی‌جان شهری مبدل به ابزاری گردید تا خواسته‌ها و امیال سرکوب‌شده مردم مجال ظهور و بروز پیدا کند. در این حرکت خودجوش، توده مردم نقش اصلی را برعهده گرفته بودند و هنرمندان ساکت به تماشا نشسته بودند. مبنی بر دیدگاه مرتضی ممیز، مردم بر دیوارهای شهرها نمایشگاه باعظمتی از مبارزه خود برپا کرده بودند، نمایشگاهی سیاسی، مبارز، جنگنده و خونین. (فرهادی آردکپان، ۱۴۰۰: ۲۹)

پیشینه پژوهش

با توجه به جذابیت موضوع دیوان‌نوشته‌ها، نخستین آثار در همان سال‌های ابتدایی پیروزی انقلاب اسلامی تولید شد. کتاب *دیوارها سخن می‌گویند*، یکی از اولین آثاری است که با مقدمه‌ای کوتاه از علی اصغر حاج سید جوادی در ۱۳۵۸ چاپ گردید. در این اثر ۱۲۰ عکس از فردی به نام سعید به صورت سیاه و سفید و بدون هیچ‌گونه توضیح یا توصیفی منتشر شده است. نوشتار بعدی مقاله‌ای از بزرگ‌زاده شهدادی و فرهادی آردکپان با عنوان «دیوان‌نوشته‌های انقلاب» است که در آن نویسندگان با هدف کشف قوانین زبان تصویری توده‌های مردم، اقدام به بررسی دیوان‌نوشته‌های شهر تهران در بازه زمانی آذر تا اسفند ۱۳۵۷ نموده و آن‌ها را از حیث موقعیت قرارگیری، زمینه دیوان‌نوشته، ابزار، رنگ، نوع خط، شیوه و زبان دیوان‌نویسی مورد تجزیه و تحلیل قرار داده‌اند. بررسی دیوان‌نوشته‌های دوران انقلاب، پژوهش دیگری است که دربردارنده بازه زمانی ۱۳۵۷-۱۳۵۹، توسط محسنیان‌راد و همکارانش با نمونه‌برداری از شعارهای نوشته‌شده در خیابان‌های اصلی تهران انجام شده است. در این تحقیق دیوان‌نوشته‌ها هم از جهت ویژگی‌های ظاهری و فیزیکی و هم محتوا و مضمون مورد بررسی قرار گرفته است. کتاب *تصاویر دیوان‌نوشته‌های انقلاب اثری است که در آن گزیده‌ای از آلبوم مرتضی ممیز توسط انتشارات زمستان ۱۳۵۷ ش، موجب پیروزی انقلاب اسلامی شد*، علمی و فرهنگی منتشر شده است. تصاویر ارائه شده در این کتاب با آنکه از کیفیت و ارزش تاریخی و فرهنگی برخوردار است، اما در مقدمه به اهمیت انتشار اثر و شیوه تولید آن و این‌که با چه الگو و شاخص‌هایی تصاویر گزینش شده، اشاره‌ای نشده است. کتاب *شعارها و دیوان‌نوشته‌ها در انقلاب به روایت اکبر ناظمی* اثری دیگر در این موضوع است. در مقدمه این پژوهش در مورد ابزار و وسایل، نحوه نگارش، مضمون شعارها و قشرهایی که آن‌ها را بر صفحه دیوارها حک می‌کردند به اختصار توضیحاتی داده شده است. در عنوان تأکید شده که محتوای کتاب در مورد شعارها و دیوان‌نوشته‌هاست، اما در آن عکس‌هایی از اطلاعیه‌ها، پرده نقاشی‌ها و شب‌نامه‌ها نیز مشاهده می‌شود. واپسین پژوهش در این حوزه، کتابی است با همان عنوان *تکراری دیوارها سخن می‌گویند* که در ۱۴۰۰ انتشار یافته است. این اثر حاوی عکس‌های امرالله فرهادی از دیوان‌نوشته‌های انقلاب در تهران در فاصله ۱۳۵۷-۱۳۵۸ ش است. این تصاویر را نوشته‌هایی از یونس شکرخواه، یوریک

کریم مسیحی و مجید عباسی در مقدمه همراهی می‌کنند. در متن اثر نیز فرهادی ضمن بیان خاطرات خود از روزهای انقلاب در مورد نحوه تهیه عکس‌ها، شیوه، ابزار و مضامین دیوانروسی توضیحات مختصری ارائه کرده است.

روش پژوهش

تصاویر در مقایسه با هر ساختار روایی متکی به کلام و تحلیل نظری از قدرت و نفوذ بیشتری برخوردار است. این منابع به دلایل ذاتی می‌توانند یقین و اعتماد را در مخاطب ایجاد کرده و پیوند محکم‌تری را میان افراد با مفاهیم و رویدادها برقرار کنند. موضوع دیوان‌نوشته‌های انقلاب اسلامی در مشهد بر پایه عکس‌های مستند، سوره‌ای است که تاکنون به صورت خاص و با رویکرد تحلیل محتوا، مبنای پژوهش نبوده است. با گزینش و همجوارسازی تصاویر، کوشیده شده ابتدا روایتی دقیق از متون نقش بسته بر دیوارها ارائه و سپس تأثیر آن در بسیج سیاسی مردم و شکل دادن به گفتمان انقلاب بررسی گردد.

عکس مستند

با گذشت حدوداً پنج دهه از پیروزی انقلاب و تغییر و تحولات بسیار در معماری و مدیریت فضای شهری، به جرئت می‌توان بیان داشت که امروز کمتر اثری عینی و ملموس از دیوانروسی‌های روزهای انقلاب بر جای نمانده است، مگر تصاویری از آن‌ها در کتاب‌ها، آرشیوها و آلبوم‌های شخصی. از آنجایی که لنز دوربین عکاسی در مقایسه با ذهن و چشم انسان، رویدادها و واقعیت‌ها را با صحت و درستی بیشتری ثبت می‌کند^۱ و عکس‌ها، (به خصوص عکس‌های مستند) ویژگی گواه و ناظر بودن دارند، لازم است پیش از ورود به بحث اصلی اشاره‌ای به مبحث عکاسی مستند گردد؛ محملی که در آن روزها سزاوارانه به کمک ثبت رویدادهای انقلاب آمده بود. واژه سند^۲ دارای ریشه لاتینی و از کلمه Docere به معنی آموزش مشتق شده است. این واژه در ارتباط با عکاسی برای نخستین بار در اوایل قرن بیستم میلادی توسط «ژان اوژن آگوست آتزه»^۳ به کار برده شد.^۴ عکس‌های باقی‌مانده از رویدادهای مهم سیاسی، اجتماعی از جمله عکس‌های مستند به شمار می‌آیند که نتیجه عکاسی بازسازی شده نیستند. ویژگی‌های مهم عکس‌های مستند که آن‌ها را از سایر عکس‌ها متمایز می‌کند آن است که این نوع عکاسی توانایی فراوانی دارد که بر افکار و روند رویدادها تأثیر بگذارد ریال زیرا به عنوان یک سند تصویری مورد پذیرش است، واقعیت را ارائه می‌کند، آگاهی می‌دهد و با استفاده از خصوصیات ذاتی اش بر مسئله‌ای خاص تأکید می‌کند. (شاهرودی، ۱۳۶۹: ۱۴، ۱۹) این نوع تصاویر حاصل لحظه‌ای است که با گزینش عکاس کشف و به جهان عرضه می‌شود. بنابراین، نافذتر از هر کلامی می‌تواند با سرعت و صراحت پیام خود را به بیننده ابلاغ کند.

۱. هرچند گزینش و انتخاب عکاس در زمان گرفتن عکس مؤثر است.

2. Document.

3. Jean Eugen Auguste Atget.

۴. آتزه دست‌نوشته‌ای را با این مضمون به روی در تاریک خانه‌اش نصب کرده بود: «سند برای هنرمندان». او عکس‌هایش را به هنرمندان از دیوان‌نوشته‌های انقلاب بازسازی شده و از سبک‌های مختلف عکاسی استفاده می‌کرد. (شاهرودی، ۱۳۶۹: ۱۱)

دیوارنویسی و پیشینه آن

گرافیتی^۱، واژه‌ای برگرفته از زبان ایتالیایی به معنی «ترسیمات خراشی» و عبارت است از کلمات یا طرح‌هایی که به روی دیوارها و معمولاً در مکان‌های عمومی به صورت بدخط کشیده می‌شود. (اسمیت، ۱۳۷۹: ۱۷۸) در دانشنامه عمومی آبادیس در توضیح این واژه آمده است: «دیوارنگاری یا گرافیتی تصویرکردن نقش‌ها، اشکال، نشانه‌ها، نمادها، الگوها و کلمه‌ها به روی دیوارها یا هر مکان عمومی است که بتوان از آن به عنوان مکانی برای نوشتن، نقاشی، کنده‌کاری و خط‌کشی استفاده کرد. دیوار نگاشته‌ها هرگونه علامت‌گذاری به حساب می‌آیند که می‌توانند در شکل‌های نوشتن ساده حرف‌ها تا نقاشی‌های استادانه ظاهر شوند»^۲.

دیوارنویسی به مثابه یکی از مهم‌ترین مصداق تبدیل شیء به متن، قدمتی دیرین در تاریخ تمدن بشر دارد. انسان از همان آغاز برای ابراز مقاصد، ناگفتنی‌ها، سرخوردگی‌ها و رؤیاهایش و نیز به منظور ثبت ردپایش بر تاریخ از دیوارها و صخره‌ها استفاده کرده است (محمدی و ویس بابایی، ۱۳۹۴: ۲۰۷-۲۳۰) برخی معتقدند سابقه گرافیتی حداقل به روزگار تمدن‌های باستانی نظیر یونان باستان و امپراتوری روم بازمی‌گردد. (کوثری، ۱۳۸۹: ۶۵-۱۰۲) معنا و کارکرد این پدیده در عصر مدرن و به خصوص در نیمه دوم قرن بیستم با دوران پیشین، تفاوتی اساسی پیدا کرده است. درحالی‌که دیوارنویسی در ساختار باستانی دربرگیرنده عبارات عاشقانه، جملات قصار عارفانه، مدح و ستایش پادشاهان بود، در دوره معاصر بیشتر وقایع و اتفاقات سیاسی و اجتماعی را در برمی‌گیرد. (تحریریان و مرادی مقدم، ۱۳۹۳: ۱۹۳-۲۱۲) در عصر جدید و هم‌زمان با گسترش شهرنشینی و پیچیده‌تر شدن سازوکارهای تمدن و نیز وقوع انقلاب‌ها و پیدایش انواع خرده‌فرهنگ‌های معارض و گروه‌های اجتماعی عصیانگر، دیوارها و نوشتن روی آن‌ها اهمیت فزاینده‌ای یافته است. (محمدی و ویس بابایی، ۱۳۹۴: ۲۰۷-۲۳۰) امروزه در بسیاری از جوامع، دیوارها از یک سو ابزار فرهنگ-گفتمان رسمی برای ارائه نقاشی‌ها و شعارهایی شده است که توجیه‌گر و مشروعیت‌بخش وضع موجود است و از سوی دیگر تابلوی خرده‌فرهنگ‌ها گروه‌های معارض برای خودبیان‌گری، مقاومت و بعضاً اعتراض‌های سیاسی رادیکال است. (طاهری‌کیا و رضایی، ۱۳۹۲: ۹۸-۱۲۷)

سابقه دیوارنویسی در ایران قبل و بعد از انقلاب اسلامی

پیش از وقوع انقلاب اسلامی، دیوارنویسی بیشتر معطوف به نوشتن عبارات عاشقانه یا کلمات و جملات زشت بر دیوار برخی مکان‌های عمومی (سرویس‌های بهداشتی، سینماها، مدرسه‌ها و پارک‌ها) یا یادگارنویسی بر اماکن و ابنیه تاریخی بود. این موضوع به سبب عدم گسترش شهرنشینی، نبود یا کمبود فضاهای همگانی و نیز پایین بودن سطح سواد غالب مردم، اندک بود و تأثیرات محدودی داشت. در سال‌های قبل از انقلاب اسلامی ایران، نگرش شعارهای سیاسی بر کنیالرها در سال‌های ۱۳۳۲ش و ۱۳۴۲ش اتفاق افتاد، اما هیچ‌گاه این پدیده همچون سال ۱۳۵۷ش، دیوارهای شهر را انبوه از نوشته نکرده بود. (محسنیان‌راد، ۱۳۶۹: ۲۴-۴۳)

در دوران انقلاب اسلامی این پدیده تبدیل به مسئله‌ای پیچیده، دلالت‌مند و چندبعدی شد و دیوارنویشته‌ها، شیء-متنی گویا و فعال شد که اغلب طبقه فرودست و به حاشیه رانده شده از آن برای بیان خواسته‌ها، مقابله با فضای به ظاهر یکدست شده و در کل برای شکل دادن نوعی موجودیت اجتماعی و سیاسی که از آن‌ها دریغ شده بود، استفاده کرد. سال ۱۳۵۷ش مردم ایران هنگامه‌ای مملو از حوادث و رویدادهای گوناگون را تجربه می‌کردند که پیش از آن در این ابعاد، گستره آن را درک نکرده بودند. در این سال و به خصوص در نیمه دوم آن در پی شکست تهدیدها، فروریختن ابهت رژیم و از میان رفتن ترس و وحشت، بیداری فراگیری ایجاد شد که فضای عمومی شهرها و روستاها را متحول و دگرگون ساخت.

1. Graffiti.

2. <https://abadis.ir>.

شهر مشهد بر اساس موقعیت مکانی عکس‌ها به سه گروه تقسیم گردید: ۱. دیوارنویسی‌های ساختمان دادگستری. ۲. دیوارنویسی‌های بیمارستان امام رضا (ع) (بیمارستان شاه‌رضای سابق). ۳. دیوارنویسی‌ها در سایر نقاط شهر.

دیوارنویسی‌های ساختمان دادگستری

ساختمان دادگستری مشهد مکانی است که هم‌اکنون در ابتدای بولوار شهید مدرس قرار دارد. این ساختمان در بحبوحه انقلاب اسلامی محل تجمع و تحصن مردم بود. از جمله وقایع آن می‌توان به برپایی نمایشگاه عکس از شهدا و حوادث انقلاب و در پی آن تحصن فرهنگیان در ۱۳ آذر ۱۳۵۷ اشاره کرد. (حسن‌آبادی، ۱۴۰۴: ۵۳-۶۶) از این مکان سه تصویر وجود دارد که همگی متعلق به آرشیو مرکز اسناد کتابخانه آستان قدس رضوی است.

تصویر ۱: بخشی از ستون‌های خارجی ساختمان دادگستری مشهد (ساکماق: ۲)

تصویر ۲: بخشی از ستون‌های خارجی ساختمان دادگستری مشهد (ساکماق: ۱۱)

۱. سال ۱۳۰۰ش در جنب این مکان، عمارتی چهار طبقه به نام «هتل پاریس» ساخته می‌شود. اواسط ۱۳۱۳ش و برگزاری جشن هزاره فردوسی با تغییر نام آن به «هتل پارس» این مکان محل پذیرایی از مهمانان و مستشرقین می‌شود. در ۱۳۱۵ش برادران نصیرزاده آن را خریداری نموده، وقف آموزش و پرورش می‌کنند و تا سال‌ها این ساختمان با عنوان «عمارت فرهنگ» فعالیت داشت. در اواخر دهه به جهش‌های شهری و ساخت‌وسازهای جدید و تغییرات در معماری و سبک زندگی، عکس‌ها گویای تغییرات در دیوارنویسی‌ها و نقاشی‌ها است. (نجف‌زاده، ۱۴۰۳: ۴۹۲/۱-۵۰۱)

بازخوانی و تحلیل دیوارنویشته‌های مشهد در ۱۳۵۷ش و نقش آن‌ها در انتقال پیام‌های انقلاب اسلامی با تأکید بر اسناد تصویری

تصویر ۳: بخشی از ستون‌های خارجی ساختمان دادگستری مشهد (ساکماق: ۳۱)

دیوارنویسی‌های بیمارستان امام رضا (ع)

به دنبال تجمع و اعلام همبستگی پزشکان و کارکنان بیمارستان امام رضا (ع) (بیمارستان شاهرضا) با کارمندان بیمارستان ۱۷ شهریور (بیمارستان شش بهمن) در ۲۳ آذر ۱۳۵۷، عده‌ای از عوامل حکومت پهلوی ضمن سردادن شعار به محوطه بیمارستان امام رضا (ع) حمله ور شده و پس از شکستن شیشه ماشین کارکنان با چوب، سنگ و آجر به سمت کارکنان حمله می‌کنند و پزشکان به بخش اطفال پناه می‌برند. مهاجمان با یورش به بخش اطفال و پرتاب سنگ و آجر، اقدام به شکستن شیشه‌های این قسمت و ورود به داخل و تخریب اثاثیه آن نمودند که در این جریان یک کودک شیرخوار به شهادت می‌رسد. نیروهای نظامی رژیم در حمایت از این گروه اطراف بیمارستان را محاصره و شروع به تیراندازی می‌کنند. در این حمله تعدادی از مردم و کارکنان بیمارستان زخمی می‌شوند. یکی از زخمی‌ها کارگری به نام محمد منفرد است که سه روز بعد به دلیل شدت جراحات به شهادت می‌رسد. در همان روز گروهی از روحانیون مشهد (آقایان: مرعشی، طبسی، شیرازی، هاشمی نژاد و خامنه‌ای) وارد بیمارستان شده و اقدام به تحصن می‌کنند. اعلامیه‌ای نیز از سوی آیت الله خامنه‌ای تنظیم و به امضای علما می‌رسد و در آن ضمن محکومیت این اقدام، شرط اتمام تحصن را تغییر فرمانده نظامی استان، رفع محاصره نظامی و تنبیه مقصران اعلام می‌کنند. (ناشناس، ۱۳۹۲: ۲۷۰-۲۸۵؛ جلالی، ۱۳۷۷: ۳۱۱) در مدت تحصن، در و دیوار بیمارستان مملو از دست‌نوشته‌هایی می‌شود که حاکی از خشم و انزجار مردم است. برای مدت دو هفته بیمارستان و به خصوص بخش اطفال به نمایشگاهی تبدیل می‌شود که هرروزه گروه زیادی از مردم برای بازدید از آثار به جامانده از حمله مزدوران و نیروهای نظامی در آن حضور پیدا می‌کنند. در این میان، آثار دیوارنویسی‌های صورت گرفته در بیمارستان امام رضا (ع) از نگاه عکاسان به دور نمانده و عکس‌های قابل توجهی از آن تهیه می‌شود. در مجموع، بیست عکس مرتبط با موضوع دیوارنویسی از این مکان به دست آمده که شش تصویر متعلق به آرشیو مرکز اسناد کتابخانه آستان قدس، چهار تصویر از وبسایت مرکز اسناد انقلاب اسلامی و ده تصویر نیز از مجموعه عکس‌های دکتر حسین فتاحی است.

آرشیو مرکز اسناد کتابخانه آستان قدس رضوی

تصویر ۴: سردر بیمارستان امام رضا (ع) مشهد از سمت خیابان ملک الشعراء بهار (ساکماق: ۳۵۲۳۱)

تصویر ۵: اجتماع مردم در کنار تختخواب بیماران در بخش اطفال بیمارستان امام رضا (ع) (ساکماق: ۳۵۲۱۵)

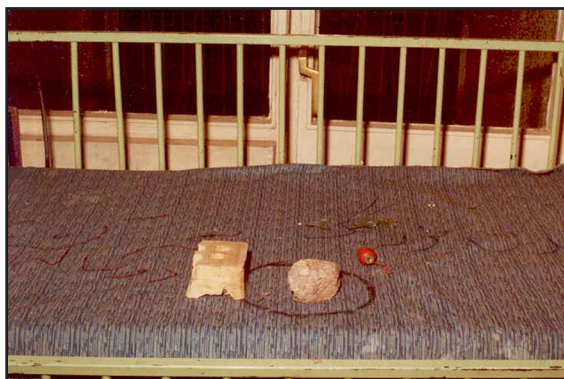

تصویر ۶: اجتماع مردم در کنار تختخواب بیماران در بخش اطفال بیمارستان امام رضا (ع) (ساکماق: ۳۵۲۵۰)

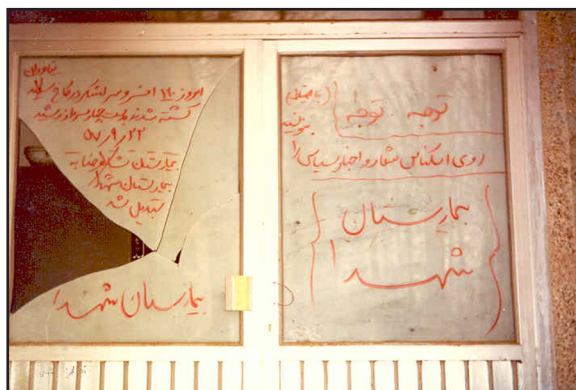
است.

تصویر ۷: اجتماع مردم در کنار تختخواب‌های بیماران در بخش اطفال بیمارستان امام رضا (ع) (ساکماق: ۳۵۲۴۸)

تصویر ۸: اجتماع مردم در کنار تختخواب بیماران در بخش اطفال بیمارستان امام رضا (ع) (ساکماق ۳۵۲۴۹)

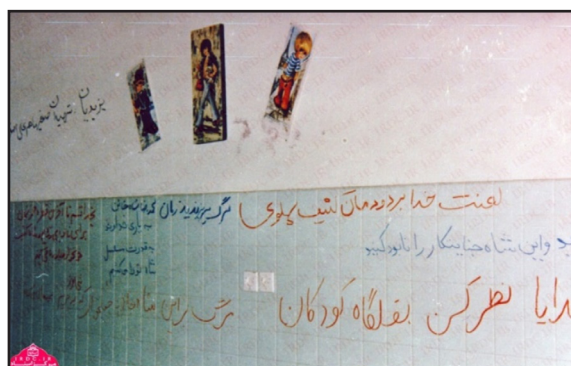

تصویر ۹: در و پنجره شکسته در بخش اطفال بیمارستان امام رضا (ع) (ساکماق ۳۱۲۵)

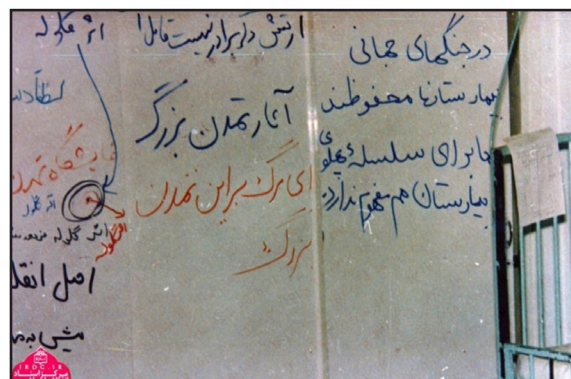
تصویر ۶: اجتماع مردم در کنار تختخواب بیماران در بخش اطفال بیمارستان امام رضا (ع) (ساکماق: ۳۵۲۵۰)

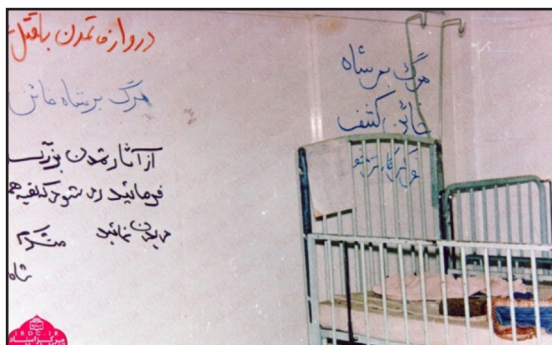
تصویر ۱۰: رختخواب و دیواری در بخش اطفال بیمارستان امام رضا (ع) (www.irdc.ir)

تصویر ۱۱: دیواری در بخش اطفال بیمارستان امام رضا (ع) (www.irdc.ir)

تصویر ۹: دره پنجره شکسته در بخش اطفال بیمارستان امام رضا (ع) (سایکماق ۳۱۲۵) تصویر ۱۲: دیواری در بخش اطفال بیمارستان امام رضا (ع) (www.irdc.ir)

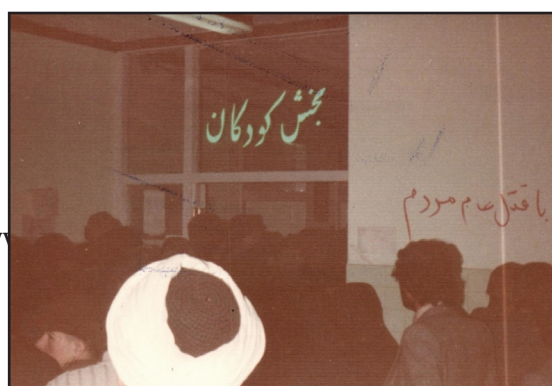

تصویر ۱۳: تختخواب و دیواری در بخش اطفال بیمارستان امام رضا (ع) (www.irdc.ir)

مجموعه دکتر فتاحی

تصویر ۱۴: ستون و در ورودی بخش اطفال بیمارستان امام رضا (ع) (آرشیو دکتر فتاحی)

تصویر ۱۵: راهرو ورودی به بخش اطفال بیمارستان امام رضا (ع) (آرشیو دکتر فتاحی)

تصویر ۱۶: تختخواب خالی و دیواری در بخش اطفال بیمارستان امام رضا (ع) (آرشیو دکتر فتاحی)

تصویر ۱۷: دیواری در بیمارستان امام رضا (ع) (آرشیو دکتر فتاحی)

تصویر ۱۸: دیواری در بخش اطفال بیمارستان امام رضا (ع) (آرشیو دکتر فتاحی)

تصویر ۱۵: راهرو ورودی به بخش اطفال بیمارستان امام رضا (ع) (آرشیو دکتر فتاحی)

تصویر ۱۹: تختخواب خالی و دیواری در بخش اطفال بیمارستان امام رضا (ع) (آرشو دکتر فتاحی)

تصویر ۲۰: دیواری در بیمارستان امام رضا (ع) (آرشو دکتر فتاحی)

تصویر ۲۱: حیاط بیمارستان امام رضا (ع) و ماشینی با شیشه‌های شکسته شده (آرشو دکتر فتاحی)

تصویر ۱۸: دیواری در بخش اطفال بیمارستان امام رضا (ع) (آرشو دکتر فتاحی)

تصویر ۲۲: حیاط بیمارستان امام رضا (ع) و ماشینی با شیشه‌های شکسته شده (آرشو دکتر فتاحی)

تصویر ۲۳: حیاط و سکوی وسط بیمارستان امام رضا (ع) (آرشو دکتر فتاحی)

دیوارنویسی در سایر نقاط شهر

آرشو مرکز اسناد آستان قدس در شش عکس روایت‌هایی از دیوارنویسی‌های برخی مناطق مشهد ارائه می‌دهد. نکته قابل‌توجه در این تصاویر عدم تمرکز عکاس بر ثبت دیوارنوشته‌ها و روایت دور و غیرمستقیم آن‌هاست. به نظر می‌رسد توجه عکاسان بیشتر بر ضبط رویدادها و حضور شخصیت‌های مهم بوده، اما ناخواسته دیوارنوشته‌ها نیز در قاب دوربینشان جا گرفته است. حتی در مواردی مانند تصویر ۲۵ که از نمای نزدیک اقدام به عکاسی شده، بازهم توجه بر نشان دادن محل اصابت گلوله بوده است. در جستجو برای یافتن دیگر تصاویر، دو عکس دیگر از کتاب مشهد در انقلاب یافت گردید که آن‌ها نیز به این پژوهش افزوده شد. از این دو، تصویر ۳۰ به‌طور خاص بر ثبت دیوارنویسی تأکید دارد و تصویر ۳۱ اگرچه دیوارنوشته‌های ساختمان شهرداری به‌وضوح در آن دیده می‌شود، اما هدف عکاس روایت همراهی کارکنان شهرداری با انقلاب و مردم است.

تصویر ۲۱: حیاط بیمارستان امام رضا (ع) و ماشینی با شیشه‌های شکسته شده (آرشو دکتر فتاحی)

تصویر ۲۴: راهپیمایی مردم و علمای مشهد در خیابان امام رضا (ع) (ساکماق: ۴۸۵۰۰۰۴۸)

تصویر ۲۵: یک کوچه یا خیابان و اثر گلوله بر دیوار آن (ساکماق: ۳۲۴۵)

کارکنان شهرداری مصوبان انقلاب و تهران در خیابان شهید رجایی مشهد و مردم در حال پاک کردن دیوارنویسی‌های آن (ساکماق: ۳۵۳۱۶)

تصویر ۲۷: گوشه‌ای از راهپیمایی مردم در مشهد (ساکماق: ۴۲۷۹۴)

تصویر ۲۸: گوشه‌ای از راهپیمایی علما در مشهد (ساکماق: ۴۴۰۱۰)

ساکماق: ۳۵۳۱۶

تصویر ۲۶: ساختن

تصویر ۲۹: رژه نیروی هوایی ارتش (ساکماق: ۳۵۰۱۲)

تصویر ۳۰: خیابان امام رضا (ع) (خیابان تهران) (عطایی، ۱۳۹۵: ۷۰)

تصویر ۳۱: ساختمان شهرداری مشهد (عطایی، ۱۳۹۵: ۱۵۶)

بررسی دیوارنویسی‌های شهر مشهد

تجزیه و تحلیل مفاهیم و موضوعات به‌کاررفته در دیوارنوشته‌ها که به‌نوعی در آن مبانی فکری و خواسته‌های مردم به نمایش درآمده می‌تواند کمک مهمی در فهم اهداف و علل شکل‌گیری انقلاب اسلامی باشد. این بررسی می‌تواند در مقوله محتوا و مضمون، خصوصیات و ویژگی‌های ظاهری، سبک و شیوه بیان انجام پذیرد.

مضمون و محتوای دیوارنویسی‌ها

دیوارنوشته‌ها می‌تواند از حیث مضمون و محتوا دارای ابعاد مختلفی باشد. نفرت‌آمیز، خبری (اطلاع‌رسانی)، کنایه‌آمیز، دعوت‌کننده، طنز، حمایتی (ستایش‌آمیز)، اعتقادی، تهدیدکننده و اندازدهنده انواع مختلف دیوارنویسی است که مصادیقی از آن‌ها را می‌توان در تصاویر باقی‌مانده از دوران انقلاب اسلامی در مشهد مشاهده کرد. در جدول‌های زیر مضامین دیوارنوشته‌های مشهد به تفکیک ارائه شده است.

جدول ۱: نفرت آمیز

ردیف	مضمون	مورد خطاب	مکان	تصویر
۱	«مرگ بر شاه»	شاه	ساختمان دادگستری	۳۰، ۱
۲	«یک کلام مرگ بر شاه بدون تخفیف»	شاه	ساختمان دادگستری	۲، ۱
۳	«مرگ بر شاه خونخوار»	شاه	ساختمان دادگستری	۳
۴	«مرگ بر شاه خائن کثیف نوکر کارتر خونخوار» ^۱	شاه و آمریکا	بیمارستان امام رضا (ع)	۵
۵	«به دست شاه جلاد خونخوار»	شاه	بیمارستان امام رضا (ع)	۶
۶	«مرگ بر سلسله پهلوی»	شاه و خاندانش	ساختمان دادگستری	۲
۷	«ای خائن به چه حق...» ^۲	طرفداران رژیم	بیمارستان امام رضا (ع)	۷
۸	«مرگ بر شاه و دوستانش»	شاه و طرفدارانش	نقطه ای در شهر	۲۴
۹	«مرگ بر بختیار خائن»	هیئت حاکمه	نقطه ای در شهر	۲۷، ۲۸
۱۰	«مرگ بر شاه خائن»	شاه	نقطه ای در شهر	۲۱
۱۱	«دژخیم و خائن مزدور»	طرفداران رژیم	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۹
۱۲	«ارتش دگر برادر نیست، قاتل [است]» ^۳	نظامیان	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۲
۱۳	«مرگ بر شاه غلام...» ^۴	شاه	نقطه ای در شهر	۳۰
۱۴	«مرگ بر بختیار»	هیئت حاکمه	ساختمان شهرداری	۳۱
۱۵	«نابود شود شورای سلطنت»	هیئت حاکمه	ساختمان شهرداری	۳۱
۱۶	«لعنت خدا بر دودمان کثیف پهلوی»	شاه و خاندانش	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۱
۱۷	«روی اسکناس مرگ بر شاه بنویسید»	شاه	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۷
۱۸	«... و این شاه جنایتکار را نابود کنید»	شاه	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۱
۱۹	«پلید، خونخوار زمان، یزید»	شاه	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۰
۲۰	«مرگ بر این شاه جلاد خونخوار که متجاوز به حریم بچه‌ها...» ^۵	شاه	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۱
۲۱	«ای مرگ بر این تمدن بزرگ»	شاه	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۲
۲۲	«بعد از نماز عشاء صدبار بگو مرگ بر شاه»	شاه	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۴
۲۳	«به این محل که رسیدی صد مرتبه شاه و طرفدارنش را لعنت کن تا رستگار شوی»	شاه و طرفدارنش	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۹
۲۴	«ارتش تو جنایتکار شدی»	نظامیان	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۰

۱. از کلمه انتهایی عبارت فقط «خو» دیده می‌شود. احتمالاً «خونخوار» مدنظر بوده است.

۲. در تصویر فقط کلمه حق دیده می‌شود. ظاهراً عبارت ادامه داشته است.

۳. از فعل جمله، کلمه «الف» دیده می‌شود.

۴. ادامه عبارت قابل مشاهده نیست.

۵. ادامه عبارت قابل مشاهده نیست.

جدول ۲: خبری (اطلاع رسانی)

ردیف	مضمون	مورد خطاب	مکان	تصویر
۱	«مرگ بر شاه»	شاه	ساختمان دادگستری	۳۰، ۱
۲	«سپاه‌های گندم شبانه از کشور خارج می‌شود» «یک گلام مرگ بر شاه بدون تخفیف»	شاه	ساختمان دادگستری	۸، ۲، ۱
۳۲	«ساعت ۹ تا ۱۰ صبح ۱۰۰۰ نفر به تظاهرات برخاستند»	شاه	ساختمان دادگستری	۹۳
۴	«مرگ بر شاه خائن کثیف نوکر کارتر»	شاه و آمریکا	بیمارستان امام رضا (ع)	۵
۳	«امروز ۱۲۰ افسر و سرباز در کاخ سفید نیواوران کشته شدند»	مردم	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۵
۵	«شاه به بدست مخالفان در کاخ سفید کشته شد»	شاه	بیمارستان امام رضا (ع)	۶
۶	«مرگ بر سلسله بهلوی»	شاه و خاندانش	ساختمان دادگستری	۲
۴	«بچه دو ساله کشته شد» ^۲	مردم	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۴
۷	«ای بخائن به چه حق...»	طرفداران رژیم	بیمارستان امام رضا (ع)	۷
۸	«مرگ بر شاه و دوستانش»	شاه و طرفدارانش	نقطه‌ای در شهر	۲۴
۹۵	«سلسله بهلوی بختیار خائن» مفهوم ندارد»	هیئت حاکمه	بیمارستان امام رضا (ع)	۲۸، ۲۹، ۲۸
۱۰	«مرگ بر شاه خائن»	شاه	نقطه‌ای در شهر	۲۱
۱۱۶	«دژخیمو بچه‌های گناه»	طرفداران رژیم	بیمارستان امام رضا (ع)	۲۹
۱۲	«ارتش دگر برادر نیست، قاتل [است]» ^۳	نظامیان	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۲
۱۳۷	«بیمارستان» شوهر و خانواده به بیمارستان شهدا تبدیل شد»	شاه	نقطه‌ای در شهر	۱۵۳
۱۴	«مرگ بر بختیار»	هیئت حاکمه	ساختمان شهرداری	۳۱
۱۵۸	«نابود شود شوای سلطنت خوار»	هیئت حاکمه	ساختمان امام رضا (ع)	۱۳۱
۱۶	«لعنت خدا بر دودمان کثیف بهلوی»	شاه و خاندانش	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۱
۹	«به دستور شاه خائن»	مردم	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۶
۱۷	«روی اسکناس مرگ بر شاه بنویسید»	شاه	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۷
۱۸	«... و این شاه جنایتکار را نابود کنید»	شاه	بیمارستان امام رضا (ع)	۲۵، ۱۸
۱۹۱۰	«پلید، خونخوار، زمار، یزید»	شاه	بیمارستان امام رضا (ع)	۳۱، ۳۶
۲۰۱۱	«مرگ بر این شاه جلاذ خونخوار که متجاوز به حرایم بگلو می‌زور» ^۳	شاه	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۸۱
۲۱۲	«ای مرگ بر این قومین بزرگ»	شاه	بیمارستان امام رضا (ع)	۲۵۲
۲۲	«بعد از نماز عشاء صدبار بگو مرگ بر شاه»	شاه	بیمارستان امام رضا (ع)	۲۳
۱۳	«اثر خون»	مردم	بیمارستان امام رضا (ع)	۲۳
۲۳۴	«به این محل که رسیدی صد مرتبه شاه و طرفدارنش را لعنت کن تا شعله‌وار شوی»	شاه و طرفدارانش	بیمارستان امام رضا (ع)	۳۷۹
۲۴۵	«ارتش تو آنجا بیکارم شکستی»	نظامیان	بیمارستان امام رضا (ع)	۲۴۰
۱۶	«سرنیزه»	مردم	بیمارستان امام رضا (ع)	۲۸، ۲۶
۱۷	«بیمارستان شهدا»	مردم	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۰

۱. روی کلمه «سفید» خط کشیده شده است.

۲. انتهای عبارت دیده نمی‌شود.

۳. در دیوارنوشته واژه به صورت «مزدو» آمده است.

جدول ۳: کنایه آمیز

ردیف	مضمون	مورد خطاب	مکان	تصویر
۱۱	«سیلوهنگی گیلانم گشپاک ایمنی شود و خارج می شود»	طرفداران وژیم	سلاح ختمیان د ادا گستر	۸، ۷
۲۲	«ننگه بنا ریگلا پاک مزجی»	می کن طرفداران وژیم	سلاح ختمیان د ادا گستر	۹۹
۳	«امروز ۱۲۰ افسر و سرلشکر در کاخ سفید نیاروان کشته [در زیر دیوار نوشته: «سیلوهنگی گیلانم گشپاک ایمنی شود و خارج می شود» آمده است:]»	اعضای سلوفا	بیمارستان امام رضا (ع) ساختمان دادگستری	۱۵ ۸
۴	«بلوف یک سرباز مجاهد» «بچه دو ساله کشته شد» ^۲	(گروهک منافقین) مردم	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۴
۴	«در لجن گیلانی زغالن فر و شمال علنا»	شاه	ساختمان دادگستری	۸
۵	سلسله بهلوی بیمارستان مفهوم ندارد» «به سوی تمدن بزرگ»	مردم	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۸
۵		شاه	بیمارستان امام رضا (ع)	۲۷، ۳۵
۶	«چون بچه بزرگ بی گناه»	شاه مردم	بیمارستان امام رضا (ع)	۲۴۴
۷	«بیمارستان تمدن بزرگ»	مردم	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۵
۷	[شوید] که بقیه هم دیدن [نمایند] متشکر»	شاه	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۹
۸	«به دست شاه جلا د خونخوار»	مردم	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۲
۹	«به دستور شام خائن» «دروازه تمدن»	شاه مردم	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۶ ۱۱
۹	«نمایشگاه تمدن»، «نمایشگاه تمدن بزرگ» «آثار گلوله»	شاه مردم	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۸، ۲۴، ۳۱، ۳۶
۱۰	«دروازه تمدن با قتل...» ^۵	شاه	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۹
۱۱	«آثار تمدن بزرگ»	شاه مردم	بیمارستان امام رضا (ع)	۲۲، ۱۶
۱۲	«بختیار مزدور بی اختیار»	هیئت حاکمه	بیمارستان امام رضا (ع)	۲۴۹
۱۳	«با قتل عام مردم»	هیئت حاکمه	بیمارستان امام رضا (ع)	۲۳۵
۱۴	«آثار تمدن شهدا»	شاه مردم	بیمارستان امام رضا (ع)	۳۱۶
۱۵	«آنکه برادر کشت»	مردم	بیمارستان امام رضا (ع)	۲۲
۱۶	«سرنیزه»	مردم	بیمارستان امام رضا (ع)	۲۸، ۲۶
۱۷	«بیمارستان شهدا»	مردم	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۰

۱. ادامه جمله مشاهده نشد، احتمالاً واژه «دیدن» است.
۲. فعل به کاررفته «شود» است. صحیح آن باید فعل «شوید» باشد.
۳. فعل به کاررفته در دیوارنوشته «نمائید» است که صحیح آن باید «نمایند» باشد.
۴. حرف نون قابل مشاهده نیست.
۵. در انتها حرف عین دیده می شود، احتمالاً منظور واژه «عام» و عبارت «قتل عام» است.

جدول ۴: دعوت‌کننده

ردیف	مضمون	مهر و خطاب	مکان	تصویر
۱	«ننگ با رنگ پاک نمی شود» «بیابا به ما پیوند»	طرفداران رژیم	ساختمان دادگستری	۸، ۷
۲	«ننگ با رنگ پاک نمی شود، ای مزدور سفاک»	طرفداران رژیم	ساختمان دادگستری	۹ ۸
۲	«در زیر دیوار گمشده ما، جانور آملانی بگید که شبانه از...	اعضای سازمان	ساختمان دادگستری	۷
۳	«... کشته‌گان و زخمی‌شده‌ها، ای مزدور سفاک، در کشتی «بلوف یک، سینه از، می‌جهد»	مجاهدین خلق (گروهی متنافسین)	ساختمان دادگستری	۸ ۷
۴	«ای برادر ارتشی چه بخشی، چه بخشی، این پهلوی زغال فروش اعدا را باید گردد» «سقوط شاه صد در صد است»	نظامیان	ساختمان دادگستری	۸ ۸
۵	«به سوی تمدن بزرگ»	شاه	بیمارستان امام رضا (ع)	۲۷، ۲۵
۶	«ای ارتشی چه تبه‌کشی بزرگ، لکشی سقوط یزید صد در صد است»	نظامیان	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۴ ۹
۷	«از آثار تمدن بزرگ [دیدن] فرمائید، رد [شوید] که بقیه هم دیدن [نمایند] متشکریم» «توجه توجه روی اسکناس شعار و اخبار سیاسی را بنویسید»	شاه مردم	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۹ ۱۵
۸	«روی اسکناس تازه بزرگ، شاه بنویسید»	مردم	بیمارستان امام رضا (ع)	۲۳ ۱۱
۹	«نمایشگاه تمدن»، «نمایشگاه تمدن بزرگ» «این شاه جنایتکار را نابود کنید»	شاه مردم	بیمارستان امام رضا (ع)	۲۲، ۱۸ ۱۷
۱۰	«دروازه تمدن با قتل...»	شاه	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۹
۹	«بعد از نماز عشاء صد بار بگو مرگ بر شاه»	مردم	بیمارستان امام رضا (ع)	۲۰
۱۱	«آثار تمدن بزرگ، دست نزنید، متشکریم»	شاه	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۶، ۲۲
۱۲	«به این هیئت که در هیئت حاکمه و طرفدارش را لعنت کن تا رستگار شوی» «با قتل عام مردم»	هیئت حاکمه	بیمارستان امام رضا (ع)	۲۹ ۲۵
۱۳	«با قتل عام مردم»	هیئت حاکمه	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۵
۱۴	«خدایا نظر را بر تبه‌کاران و کودکان»	خاندان	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۶ ۱۷
۱۲	«جهت فلج کردن رژیم از دادن پول مالیات (آب و برق و تلفن و غیره...) خودداری فرمائید امام خمینی»	مردم	بیمارستان امام رضا (ع)	۹

۱. واژه ناخواناست.

۲. واژه ناخواناست.

جدول ۶: حمایتی (ستایشگر)

ردیف	مضمون	مورد خطاب	مکان	تصویر
۱	«درود بر روان پاک شهیدان»	مورد خطاب شهیدا	ساختمان دادگستری	۸
۲	«یکتا پرچم... و بنیانگذار صلح جهانی و «سنگ هاری» (از هاری) «بانی وحدت بشری مجاهد کبیر...»	امام به احتمال زیاد هیئت حاکمه خمینی (ره)	ساختمان دادگستری	۷۸
۳	«صلوات بر خمینی»	امام خمینی (ره)	ساختمان دادگستری	۹
۴	«درود بر خمینی بت شکن»	امام خمینی (ره)	ساختمان دادگستری	۳۰
۵	«مرگ بر سنگ هاری» «درود بر خمینی»	هیئت حاکمه امام خمینی (ره)	ساختمان دادگستری	۷، ۳۷
۶	«دکترهای مجاهد»	پزشکان انقلابی	بیمارستان امام رضا (ع)	۲۹
۷	«درود بر مجاهدین خلق» [به همراه کاریکاتوری از هویدا]: «wanted»	سازمان مجاهدین خلق (گروهک هیئت حاکمه)	ساختمان دادگستری	۳۵
۸	«لحظه به لحظه گویم، زیر شکنجه گویم، درود بر خمینی»	امام خمینی (ره)	ساختمان دادگستری	۹
۴	«[کدخدای] ده که [از هاری] بود به از آنکه دل ۷: اعتقادی» ده که چه رسوائی بود»	هیئت حاکمه	ساختمان دادگستری	۹
ردیف	مضمون	مورد خطاب	مکان	تصویر
۵	«یک کلام مرگ بر شاه بدون تخفیف» «زندگی جهاد در راه عقیده است»	شاه و هیئت حاکمه	ساختمان دادگستری	۸
۲	«مرگ سرخ افتخار ماست» «سخنان یزید زمان: کورش گبیر بخواب ما»	شاه و هیئت حاکمه	ساختمان دادگستری	۳
۶	بیداریم، سخنان مردان مبارز زمان: کورش «به کبیرا قیلم تلتلورگی لقلقل در دلوکمان برای نابودی رژیم کثیف خونخوار مبارزه می کنیم»	شاه و هیئت حاکمه	ساختمان دادگستری بیمارستان امام رضا (ع)	۹ ۱۱
۴	«به یاری خداوند به قدرت مسلسل شاه تو را» «مرگ بر شاه خلیف کبیرم تخفیف»	شاه شاه	بیمارستان امام ساختمان دادگستری	۱۱
۵	«نه سازش نه ذلت یا فتح یا شهادت» «هویدا خواجه دربار»	شاه و هیئت حاکمه	نقطه ای در شهر ساختمان دادگستری	۲۶، ۲۷ ۸
۶	«یزیدیان: شهیدان صغیر ما هم علی اصغر...»	شاه و هیئت حاکمه	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۱

۱. واژه ناخواناست.

۲. واژه ناخواناست.

جدول ۸: تهدیدکننده

ردیف	مضمون	مورد خطاب	مکان	تصویر
۱	«این سگ آمریکایی اعدام باید گردد»	شاه		۲
۲	«خوردن خون ساواکی حلال است»	مأموران اطلاعاتی	بیمارستان امام رضا (ع)	۲۰
۳	«فرماندار نظامی، میرهادی بهائی، این سگ آمریکائی، مزدور اسرائیلی، اعدا[م باید گردد]»	نظامیان	نقطه ای در شهر	۳۰
۴	«به یاری خداوند به قدرت مسلسل شاه تو را می کشیم»	شاه	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۱
۵	«این پهلوی زغال فروش اعدام باید گردد»	شاه	ساختمان دادگستری	۲
۶	«جنگ مسلحانه آغاز باید گردد»	مردم	ساختمان دادگستری	۱

جدول ۹: اندازدهنده

ردیف	مضمون	مورد خطاب	مکان	تصویر
۱	«سکوت هر مسلمان خیانت است به قرآن»	بی طرفان	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۶

سبک و شیوه بیان در دیوارنویسی ها

فارغ از مضمون و محتوا، شیوه بیان در دیوارنویسی نیز مهم و قابل بررسی است، زیرا می تواند در سبک های مختلفی صورت گیرد. آهنگین (مسجع) و موزون از روش های بیان پیام ها و هورا خطاب باشد که نمونه های آن در دیوارنویسهای شهر مشهد قابل مشاهده است.

۱	«زندگی جهاد در راه عقیده است» جدول ۱۰: آهنگین (مسجع)	شاه و هیئت	ساختمان شهرداری	۳۱
ردیف	مضمون	مورد خطاب	مکان	تصویر
	«مرگ سرخ افتخار ماست»	شاه و هیئت	ساختمان دادگستری	
۱	«لحظه به لحظه گویم، زیر شکنجه گویم، درود به خدا قسم تا آخرین قطره خونمان برای»	امام خمینی (ره)	ساختمان دادگستری	۹
۳	«ای پهلوی رژیم اوغلیتیک قلوبت خور مسلمانان را می کشیم»	شاه و هیئت	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۱
۲	«ای پهلوی رژیم اوغلیتیک قلوبت خور مسلمانان را می کشیم»	شاه و هیئت	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۷
۳	«ای پهلوی رژیم اوغلیتیک قلوبت خور مسلمانان را می کشیم»	بی طرفان	بیمارستان امام رضا (ع)	۲۲
۴	«نه سازش نه ذلتی کثافت میخ یا شهادت»	شاه و هیئت	نقطه ای در شهر	۳۳، ۳۲
۵	«فرمانده اسارت من نه دلت های فاسق این سگ آمریکائی، مزدور اسرائیلی، اعدا[م باید گردد]»	شاه و هیئت	نقطه ای در شهر	۴۶، ۲۷
۶	«یزیدیان: شهیدان صغیر ما هم علی اصغیر»	شاه و هیئت	بیمارستان امام رضا (ع)	۱۱
ردیف	مضمون	مورد خطاب	مکان	تصویر
۱	«پدرم، مادرم هر گلوله ای که به قلبم می خورد گل سرخی است هدیه برادرم سربازم»	مردم و نظامیان	ساختمان دادگستری	۷

با بررسی مفاهیم مطرح شده در دیوارنوشته‌ها، نکات مهم و قابل تأملی مشاهده می‌شود که عبارت‌اند از:

۱. به لحاظ شمار دیوارنوشته‌ها (جدا از موارد تکراری در هر مجموعه)، بیمارستان امام رضا (ع) با ۵۰ مورد، بیشترین تعداد را داراست که دلیل آن نیز به حادثه ۲۳ آذر ۱۳۵۷ مربوط می‌شود. پس از آن ساختمان دادگستری با ۳۴ مورد در رتبه دوم قرار دارد. در تصاویر پراکنده از دیگر نقاط شهر نیز ۱۶ مورد دیوارنویسی قابل خوانش است.

۲. در میان انواع دیوارنوشته‌ها، از نظر مضمون به ترتیب دیوارنویسی‌های نفرت‌آمیز رتبه اول، خبری (اطلاع‌رسانی) رتبه دوم، کنایه‌آمیز رتبه سوم، دعوت‌کننده رتبه چهارم، طنز و حمایتی باهم در رتبه پنجم، اعتقادی و تهدیدکننده در کنار هم در رتبه ششم و انذاردهنده در رتبه هفتم قرار دارد.

۳. دیوارنویسی‌هایی که بن‌مایه نفرت و خشم دارند، مخاطبشان در درجه نخست محمدرضا پهلوی با ۱۲ مورد است، زیرا مردم او را مسئول مستقیم تمامی اتفاقات و خونریزی‌ها می‌دانند. بیزاری از دیگر اعضای هیئت حاکمه کشور (نخست وزیران و اعضای شورای سلطنت) با ۳ مورد در رتبه بعد قرار دارد. اشاره به خانواده و سایر حامیان شاه هم نشان می‌دهد دایره نفرت همه عوامل و وابستگان به رژیم را در بر گرفته و مردم همه آنان را در این خونریزی و سرکوب دخیل می‌دانند. دیوارنوشته «مرگ بر شاه خائن کثیف نوکر کارتر خونخوار» نیز به این نکته تأکید دارد که نقش استعماری و سلطه‌گر آمریکا در اتفاقات سال‌های دور کشور همچون کودتای ۲۸ مرداد و نیز وقایع خونین همین دوران در حافظه جمعی مردم باقی است و آنان از حمایت‌های این کشور در مقابله با انقلاب آگاه هستند. ثبت دیوارنوشته‌های تنفرآمیز بیشتر از هر جا در بیمارستان امام رضا (ع) صورت گرفته است که دلیل آن وقاحت و جسارت رژیم و عواملش در شکستن حرمت مکان امنی چون بیمارستان است.

۴. دیوارنویسی‌هایی که مضمون خبری و اطلاع‌رسانی دارند بیشتر اشاره به آثار حملات و خشونت‌های عوامل رژیم و شهادت و مجروح شدن مردم دارد و در موارد اندکی به انعکاس اخبار و اتفاقات کشور اختصاص دارد. برخی اخبار در این گروه، منبع مشخص و دقیقی ندارند و در مورد درستی یا نادرستی آن‌ها نمی‌توان قضاوت متقنی داشت. (جدول ۲، ردیف‌های ۱-۳). مخاطب در تمامی این نوع دیوارنوشته‌ها، عموم مردم است.

۵. در دیوارنوشته‌های کنایه‌آمیز (جدول ۳) عبارت «تمدن بزرگ» بیشترین بسامد را دارد. به نظر می‌رسد مردم با این عبارت تعریض و طعنی به سخنان شاه در کتاب به‌سوی تمدن بزرگ داشته^۱ و راه و روش سرکوبگرانه او را در تضاد با الگوهایش برای رسیدن به تمدن می‌دانند. فراوانی این عبارت به خصوص در مکان‌هایی که آثار خشونت مأموران وجود دارد، سبب گردیده مردم به ریشخند این گفتمان بپردازند. شعار «ننگ با رنگ پاک نمی‌شود» نیز واکنشی به مقابله عوامل رژیم در محو شعارهای انقلاب از روی دیوارهاست. مردم با این عبارت طعنه‌آمیز اعلام می‌کردند که بی‌آبرویی حکومت پهلوی چیزی نیست که بتوان با رنگ آن را از اذهان پاک کرد. در این نوع دیوارنویسی، اکثر کنایه‌ها شخص شاه و در باقی موارد طرفداران رژیم و هیئت حاکمه را نشانه گرفته است.

۶. اکثر دیوارنوشته‌هایی که مضمونی دعوت‌کننده دارند (جدول ۴)، معطوف به برانگیختن مردم و نیروهای نظامی برای مقابله مسلحانه، تمرد و شورش مدنی است (ردیف‌های ۱-۳، ۶-۸، ۱۲) و در مواردی با مفاهیم اعتقادی و عبادی، مردم فراخوانده شده‌اند برای نابودی رژیم دعا کنند. (ردیف‌های ۹-۱۰) انجام عملیات روانی به روی نیروهای نظامی با نوشتن دیوارنوشته‌هایی که پیش‌بینی فروپاشی قطعی رژیم را دارد گونه دیگر از این نوع دیوارنویسی است که هدفش سلب اعتماد و تمرد نظامیان است. (ردیف‌های ۴-۵) در دیوارنوشته «خدایا نظر کن به قتلگاه کودکان» با لحنی ملتسمانه از

ستم وارد شده به بیماران به خصوص کودکان به درگاه خداوند شکایت شده است. این عبارت هم از بی‌پناهی مردم و هم

ردیف	مضمون	مورد خطاب	مکان	تصویر
۱.	«مردم، ما مردم هر گلوله‌ای که به قلم می‌خورند، متعجبند؛ محمدرضا پهلوی به بیان برنامه‌ها و آرمان‌های خود برای آینده و تبدیل ایران به یک کشور پیشرفته پرداخته است، سرخی است هدیه برادرم سربازم»	مردم و نظامیان	ساختمان دادگستری	۷

شقاوت و خشونت رژیم حکایت دارد و به نوعی از خداوند برای داوری و کمک درخواست شده است. (ردیف ۱۱)

۷. در دیوارنوشته های فکاهی، طنزی تلخ مشاهده می شود (جدول ۵)، طنزی که اگرچه لبخندی را بر لب می آورد، اما با لحنی بی پروا از خشونت، بدرفتاری و سوءمدیریت رژیم پهلوی حکایت می کند. دیوارنوشته «سگ هاری = ازهاری» و تشبیه نخست وزیر به سگ هار، نشان دهنده اعتراض مردم به خشونت و رفتار هیئت حاکمه و به خصوص نظامیان است. (ردیف های ۱، ۲، ۴) دیوارنوشته «مرگ بر شاه خائن بدون تخفیف» حاکی از شدت نفرت مردم و درخواست آنان برای نابودی شخص اول حکومت است. این دیوارنوشته نشان می دهد مردم دیگر باوری به ایجاد اصلاح و تغییر در حکومت ندارند و خواهان نابودی نماد و رأس آن هستند. (ردیف های ۵، ۷) در دیوارنوشته «سخنان یزید زمان: کورش کبیر بخواب ما بیداریم، سخنان مردان مبارز زمان: کورش کبیر بیدار شو، گندش درآمد»، ضمن اشاره به سخنرانی محمدرضا پهلوی در ۲۰ مهرماه ۱۳۵۰ در آرامگاه کوروش در پاسارگاد شیراز، سوءمدیریت و ناتوانی پهلوی در انجام اصلاحات لازم و ایجاد فضای گفتگو و مفاهمه میان مردم و حاکمیت به سخره گرفته شده است. (ردیف ۶) «هویدا، خواجه دربار» نیز حکایت از فساد دربار و هیئت حاکمه دارد که با دیوارنگاری و تمثیل به آن اشاره شده است. (ردیف های ۳، ۸)

۸. در اکثر دیوارنوشته های حمایتی (جدول ۶) درود و تحیت بر امام خمینی (ره) مورد تأکید است. شخصی که در این برهه مورد حمایت بیشتر گروه هاست و با رهبری او امید به پیروزی در دل بسیاری از مردم روشن شده است. (ردیف های ۲-۵، ۸) ستایش و تهنیت شهدا که مردم دستیابی به پیروزی را مرهون جان فشانی آن ها می دانند، دیگر گویه در این قسم است. (ردیف ۱) در دیوارنوشته «دکترهای مجاهد»، اگرچه حمایت و تحسینی مشاهده نمی شود، اما وجودش بر سکوی موجود در حیاط بیمارستان امام رضا (ع) غیرمستقیم به قدرانی از پزشکانی که در مسیر انقلاب مردم را همراهی کرده اند، اشاره دارد. (ردیف ۶) آخرین مورد نیز اعلام حمایت از سازمان مجاهدین خلق (منافقین) است که گویا توسط اعضا یا هواداران آن ها نوشته شده است. (ردیف ۷)^۱

۹. تأکید افتخارآمیز و قاطع از مفهوم شهید و شهادت (ردیف های ۱-۳)، ارتباط داشتن انگیزه های انقلاب با واقعه عاشورا که عدم سازش و پذیرش ذلت را حتی به قیمت از دست دادن جان مورد تأکید قرار می دهد (ردیف های ۵-۶) و طلب یاری و کمک از درگاه خداوند برای مبارزه با رژیم، همگی نشان دهنده نظام فکری و اعتقادی بسیاری از مردم در دوران انقلاب است که در (جدول ۷) می توان آن را مشاهده کرد.

۱۰. سخن گفتن با زبان تهدید و ارباب، از خشم و انزجاری حکایت دارد که تا انتقام گیری و کشتن اوج گرفته است. در برخی دیوارنویسی ها دوران انقلاب در مشهد از مقابله به مثل و کشتن سخن به میان آمده است (جدول ۸). به نظر می رسد اقتدارگرایی خشونت بار شاه و هیئت حاکمه پهلوی در برخورد با مردم، موجب شعارنویسی ها تند و رادیکال شد. اگر بازدارندگی را مجموعه ای از تهدیدها برای قانع کردن طرف مقابل به عدم انجام یک عمل نادرست بدانیم، در این گونه دیوارنویسی مردم با لحنی که در آن تهدید و وعده عقوبت دیده می شود، در پی ایجاد بازدارندگی در برابر رژیم هستند. مورد خطاب قرار دادن شاه و طرفدارانش با عنوان های «سگ آمریکائی» یا «مزدور اسرائیلی» نیز بیانگر این معنی است که از همان دوران انقلاب، آمریکا به عنوان کشوری استعمارگر و حامی استبداد و اسرائیل و به عنوان رژیمی منفور در حافظه ملی ایرانیان مطرح بوده است.

۱۱. «سکوت هر مسلمان خیانت است به قرآن» (جدول ۹)، دیوارنوشته ای است که در آن نوعی انذار وجود دارد. در این گونه، برخلاف دیوارنویسی های جدول ۸، تهدیدی بر جان و مال کسی مشاهده نمی شود و صرفاً باهدف آگاهی بخشی و پند و اندرز به بیخیالی و اقبال ضعیف به دولت شاه و کثرت کثرت که او را بدیدار کثرت با این سرکوبگران رژیم، پناه می بردند.

۱. سازمان مجاهدین خلق پس از پیروزی انقلاب اسلامی به دلیل درگیری و شورش های خیابانی و تفسیر به رأی از اسلام از سوی امام خمینی (ره) قابل اعتماد دانسته نشد و در ۱۳۵۸ش عنوان «منافقین» برای آنان برگزیده شد. (خمینی، ۱۳۷۸: ۳۳۶/۹-۳۳۸)

پیشه کرده‌اند. گویا هدف این نوع شعارنویسی همراه‌سازی گروهی است که از آن‌ها با عنوان قشر مردم جامعه یاد می‌شود. ۱۲. برخی از دیوارنوشته‌ها (جدول ۸) جدا از مضمون، نثری آهنگین و شعرگونه دارند. اگرچه از سراینده آن‌ها اطلاعی در دست نیست، اما به نظر می‌رسد از این نثر که زبانی عاطفی، حماسی و قدرتمندانه دارد استفاده شده تا تأثیر و ماندگاری بیشتری در اذهان داشته باشد، چنانکه به خودی‌ها انگیزه و قدرت و به جبهه مقابل ترس و تردید را القا کند. ۱۳. دیوارنوشته‌هایی با نثر ادبی (جدول ۹)، نوعی دیگر از نوشته‌هاست که در هیچ‌یک از قالب‌های مذکور قرار نمی‌گیرد. در این گونه با نثری سوگوارانه از مظلومیت شهدا سخن گفته شده و مخاطب آن، نیروهای نظامی و نکوهش رفتار آن‌ها در رویارویی و تقابل با مردم است. ۱۴. در شمار فراوانی از دیوارنویسی‌ها از عبارات کوتاه و موجز بیش از جملات بلند استفاده شده است. دلیل این جریان به صورت دقیق مشخص نیست، اما ممکن است ترس از دستگیری و ناقص ماندن شعار از دلایل این اقدام باشد. هرچند اعتقاد به گزیده‌گویی نیز می‌تواند دلیلی در پرشمار بودن عبارات کوتاه باشد. ۱۵. محوسازی دیوارنویسی‌ها در دوران انقلاب، امری است که در برخی تصاویر مشاهده می‌شود. (تصاویر ۱-۳، ۳۰) فرض اول بر دخالت و اقدام مأموران رژیم است و به نظر می‌رسد با پاک کردن نوشته‌ها از روی دیوارها تلاش داشتند از همه‌گیری و اثربخشی شعار کاسته شود. هرچند برخی اختلافات فکری و اعتقادی میان احزاب و گروه‌ها نیز می‌تواند مؤثر بوده باشد.

ویژگی‌های ظاهری دیوارنویسی‌ها

خصوصیات ظاهری دیوارنویسی‌ها می‌تواند شامل موارد مختلفی همچون ابزار، رنگ، نوع خط، موقعیت و مکان، کادربندی، صحت و سقم، جنس و رنگ سطوح و کوتاهی و بلندی عبارات باشد که در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرد. ۱. ابزار: بیشتر دیوارنوشته‌ها با استفاده از ماژیک (اکثر دیوارنوشته‌های ساختمان دادگستری و بیمارستان امام رضا (ع) و پس از آن از به ترتیب از اسپری (شماره‌های ۲۵، ۲۷، ۳۰) و شابلون (شماره‌های ۲۶، ۲۷، ۲۹) استفاده شده است. در مواردی نیز بهره‌گیری از گچ (شماره ۱۸)، خورده شیشه (شماره ۲۱) و قلم‌مو (شماره ۲۳) مشاهده می‌شود. ۲. رنگ: به جز سه تصویر مربوط به ساختمان دادگستری که به صورت سیاه و سفید چاپ شده و تشخیص رنگ در آن امکان‌پذیر نیست در سایر عکس‌ها، استفاده از رنگ قرمز در رتبه اول و پس از آن به ترتیب رنگ‌های مشکی و آبی کاربرد داشته‌اند. در موارد قابل توجهی چنانچه مکان و یا دیوارنوشته ارتباط با مفاهیمی همچون شهید و شهادت داشته استفاده از رنگ قرمز آشکارتر است مانند بیمارستان امام رضا (ع) که محل کشته و زخمی شدن شماری از مردم، بیماران و کادر درمانی بوده است یا حتی در دیوارنوشته «نه سازش، نه ذلت، یا فتح یا شهادت» که به طور خاص برای کلمه «شهادت» از رنگ قرمز استفاده شده است. (شماره ۲۶) ۳. نوع خط: در دیوارنوشته‌های ساختمان دادگستری نشانی از زیبانویسی نیست. در مواردی حتی بدخطی، ناخوانا بودن و غلط‌نویسی نیز وجود دارد، اما در بیمارستان امام رضا (ع) بیشتر شاهد نگارش‌هایی هستیم که از زیبایی و خوانایی نسبی برخوردار است. گویا نویسندگان آن دارای تحصیلات متوسطه و یا دانشجو بوده‌اند. در دیوارنوشته‌های سایر نقاط به جز دو مورد که از خط نستعلیق با به‌کارگیری شابلون استفاده شده (شماره‌های ۲۶ و ۲۷) در بقیه موارد سبک نگارش معمولی است. و پنهان‌ترین بوخمران! اقشار ستم‌زده و گدازده از دست‌های دغابازان و پادشاهان ستم‌گرا و دیکتاتورنویسی ستم‌گرا و دیکتاتورانه

است، به‌طوری‌که در دیوارهای این مکان چندان جای خالی دیده نمی‌شود، زیرا ساختمان مذکور در اکثر اوقات یکی از محل‌های اجتماع، تحصن و راهپیمایی مردم مشهد بود. در بیمارستان امام رضا (ع) اکثر دیوارنوشته‌ها و نشانه‌گذاری‌ها

در بخش میانی دیوارها و در کنار تختخواب بیماران یا هرجایی که اثر و نشانه‌ای از حمله وجود داشته، صورت گرفته است تا روایت‌ها با مصادیق نزدیکی بیشتری داشته باشند. در دیوارنویسی‌های سایر نقاط شهر مواردی وجود دارد که دیوارنوشته در بخش بالای دیوار انجام شده است. (شماره‌های ۲۴، ۲۸، ۳۰) به نظر می‌رسد چنین اقدامی از این جهت بوده که به راحتی توسط عوامل رژیم پوشانده نشود.

۵. کادربندی و شیوه نگارش: اکثر دیوارنوشته‌ها فاقد کادربندی است. از نظر شیوه نوشتاری اکثراً به صورت افقی و در شماری به صورت عمودی (شماره‌های ۱۲-۱۴) و مواردی نیز به صورت مورب (شماره ۲) و وارونه (شماره ۳۰) نوشته شده است.

۶. انشاء: به جز در دو مورد در ساختمان دادگستری (شماره ۳) که «ازهاری»، «احضاری» و «کدخدا»، «کت خدا» نوشته شده در سایر موارد غلط‌نویسی مشاهده نمی‌شود. این موضوع می‌تواند بیانگر آن باشد که دیوارنویسان دارای حد متوسطی از سواد بوده‌اند.

۷. جنس و رنگ سطوح: جنس سطوح انتخاب شده برای دیوارنویسی به ترتیب بر دیوارهای گچی (بیمارستان امام رضا(ع))، دیوارهای سنگی (ساختمان دادگستری و ساختمان شهرداری) و روی سطوح آجری (شماره ۳۰) انجام شده است. در مواردی هم بر روی خودرو، کاشی، شیشه و تشک بوده است. این موضوع نشان می‌دهد دیوارنویسان از هر جا و هر نوع سطحی برای انتقال پیام‌هایشان استفاده می‌کرده‌اند. به جز (شماره‌های ۲۱-۲۲) که نوشته روی ماشینی به رنگ تیره (احتمالاً قرمز) است، در سایر موارد روی سطوحی که رنگ روشنی داشتند، انجام گرفته است.

۸. بلندترین و کوتاه‌ترین دیوارنوشته‌ها: طولانی‌ترین دیوارنوشته عبارت «سخنان یزید زمان: کورش کبیر بخواب ما بیداریم، سخنان مردان مبارز زمان: کورش کبیر بیدار شو، گندش درآمد» (تصویر ۳) و کوتاه‌ترین دیوارنوشته «یزید= پهلوی» و «دروازه تمدن» (تصویر ۵) است.

نتیجه

در پدیده پیچیده و کم‌نظیری به نام انقلاب اسلامی که در نیمه دوم ۱۳۵۷ش در ایران ظهور کرد، مردم شیوه‌های گوناگونی برای مبارزه با حاکمیت در پیش گرفتند که یکی از آن‌ها، توسل به دیوارنویسی بود. در این اقدام خودجوش، انقلابیون به ضرورت تولید محتوا برای انتقال پیام‌ها در میان اقشار مختلف پی برده و تلاش کردند وسایل ساده‌ای چون گچ، زغال، ماژیک، اسپری و غیره را به رسانه‌ای برای تقویت هویت جمعی خود بدل کرده و افکار عمومی را با انقلاب همراه کنند. در این نوشته‌های سیاسی و اعتراضی با زبانی ساده و روان و در چارچوب‌های مختلف، طیف‌های گوناگون جامعه از شاه، هیئت دولت، نیروهای نظامی و اطلاعاتی، طرفداران رژیم، دولت‌های خارجی (آمریکا و اسرائیل) تا رهبری انقلاب، شهدا و عموم مردم، مورد خطاب قرار گرفتند. برخی لعن و تهدید، بعضی ستایش و حمایت و شماری دعوت به همراهی و پرهیز از سکوت شدند. در مواردی نیز شعارهای اعتقاداتی بر دیوارها نقش بست تا روایتگر باورهای مذهبی باشد. بررسی اسناد نشان می‌دهد به طور عمده دیوارنویسی‌ها در خیابان‌های مرکزی و مکان‌های پرازدحام صورت گرفته تا فراتر از کوچه‌ها و محلات، جمع بیشتری از مردم در جریان مطالبات و پیام‌های انقلاب قرار گیرند. هرچند دیوارنویسی تنها رسانه انقلابیون برای مبارزه علیه رژیم پهلوی نبود، اما به عنوان تسهیلگر در شبکه‌سازی اجتماعی، توانست در ایجاد شکاف بین حاکمیت و مردم نقش مهمی ایفا کند و با غلبه بر سانسور و تحریف‌های رسانه‌ای رژیم، ضمن شکل‌دهی به گفتمان انقلاب، باعث بسیج افکار عمومی و ایجاد یک صدایی در بین اقشار گوناگون جامعه شود. این تریبون بی‌صدا با تسخیر فضاهاى مختلف شهری، قدرت و اثرگذاری رسانه‌های ساده مردمی را در انتقال پیام‌ها به افکار عمومی جامعه فاعل‌های داجتماعى انقلابى صكه فرازاهلنیکى این راه را هم به نظر می‌رسد در قادیولوبولستان پیام‌ها هم (ضملاً) ایجاد می‌نویشتند و تعلق‌شان به گذاری‌ها

- ادوارد لوسی. اسمیت. (۱۳۷۹). فرهنگ اصطلاحات هنری. ترجمه فرهاد گشایش. تهران: عفاف.
 - بزرگ‌زاده شهدادی، نفیسه؛ فرهادی آردکپان. امرالله. (۱۳۵۸). «دیوارنوشته‌های انقلاب». نامه نور. (شماره ۶-۷).
 - تحریریان، محمدحسن، مرادی‌مقدم، مصطفی. (۱۳۹۳). «بررسی گرایش‌ها و تحلیل بین فرهنگی دیوارنوشته‌ها: گفتمان خاموش»، جستارهای زبانی. (شماره ۱۹).
 - جلالی، غلامرضا. (۱۳۷۷). تقویم تاریخ خراسان. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
 - حسن‌آبادی، ابوالفضل. (۱۴۰۱). مجموعه مقالات بررسی رویدادهای انقلاب اسلامی در مشهد: دادگستری مشهد در انقلاب اسلامی. مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
 - حیدری، یعقوب؛ شعاعی احمدآباد. طاهره. (۱۳۹۱). «دیوارنوشته همیشه به پنچری ختم نمی‌شود». گزارش. (شماره ۲۴۰).
 - خمینی. روح‌الله. (۱۳۷۸). صحیفه امام: مجموعه آثار امام خمینی. ج ۹. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
 - سعید. (۱۳۵۸). دیوارها سخن می‌گویند. تهران: جنبش برای آزادی.
 - شاه‌رودی، افشین. (۱۳۶۹). مباحثی درباره عکاسی مستند عکاسی برای مطبوعات از زبان روتشتاین. تهران: اطلاعات.
 - طاهری‌کیا. حامد؛ رضایی، محمد. (۱۳۹۲). «گرافیتی ایرانی: مقاومت و خود بیان‌گری از طریق دیوارهای شهری». جامعه‌شناسی ایران. (شماره ۱).
 - عطایی، محمدرضا. (۱۳۹۵). مشهد در انقلاب (۱۳۵۷-۱۳۵۹). مشهد: بوی شهر بهشت.
 - فرهادی آردکپان، امرالله. (۱۴۰۰). دیوارها سخن می‌گویند. تهران: نشان نوشت.
 - کوثری، مسعود. (۱۳۸۹). «گرافیتی به منزله هنر اعتراض». جامعه‌شناسی هنر و ادبیات. (شماره ۱).
 - مجابی، جواد. (۱۳۵۸). «خط عام انقلاب». بامداد. (شماره ۱۸۹).
 - محسنیان‌راد، مهدی. (۱۳۶۹). «بررسی دیوارنوشته‌های دوران انقلاب». رسانه. (شماره ۴).
 - محمدی، جمال؛ ویس‌بابایی. شیدا. (۱۳۹۴). «دیوارنوشته‌ها: تقابل سیاست و زندگی روزمره». مطالعات جامعه‌شناختی. (شماره ۴۶).
 - ممیز، مرتضی. (۱۳۸۴). تصاویر دیوارنوشته‌های انقلاب. تهران: علمی و فرهنگی.
 - ناشناس. (۱۳۹۲). «بازخوانی حادثه ۲۳ آذر سال ۵۷». ویژه‌نامه نقش مشهد در انقلاب اسلامی (ضمیمه تاریخ‌پژوهی). (شماره ۴).
 - ناظمی، اکبر. (۱۳۹۰). شعارها و دیوارنوشته‌ها در انقلاب به روایت اکبر ناظمی. تهران: سوره مهر.
 - نجف‌زاده. علی. (۱۴۰۳). تاریخ اقتصادی مشهد. ج ۱. مشهد: بوی شهر مشهد.
- اسناد
- ساکماق (سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی)؛ ۲، ۱۱، ۳۱، ۳۵۲۳۱، ۳۵۲۱۵، ۳۵۲۵۰، ۳۵۲۴۸، ۳۵۲۴۹، ۳۵۳۱۶، ۳۲۴۵، ۴۸۵۰۰۰۴۸، ۴۲۷۹۴، ۴۴۰۱۰، ۴۴۰۱۲، ۳۵۰۱۲
- نشان می‌دهد. رسانه‌ای که فراتر از یک ابزار اعلام اعتراض، قادر بود سرمایه اجتماعی ایجاد و تولید قدرت نماید.

References

- Anonymous. (1392). "Reconsidering the Incident of 23 Azar 1357." Special Issue on the Role of Mashhad in the Islamic Revolution (Supplement to Tarikh-Pazhuhi). (No. 4).
- Ataei, Mohammadreza. (1395). Mashhad during the Revolution (1357–1359). Mashhad: Boy-e Shahr-e Behesht.
- Bozorgzadeh Shahdadi, Nafiseh; Farhadi Ardakapan, Amrollah. (1358). "Revolutionary Wall Inscriptions." Nameh-ye Nur. (Nos. 6–7).
- Edward Lucie-Smith. (1379). Dictionary of Art Terms. Translated by Farhad Goshāyesh. Tehran: Afaf.
- Farhadi Ardakapan, Amrollah. (1400). The Walls Speak. Tehran: Neshan-Nevesht.
- Hasanabadi, Abolfazl. (1401). Collected Articles on the Study of the Events of the Islamic Revolution in Mashhad: The Mashhad Judiciary during the Islamic Revolution. Mashhad: Aṣṭan Quds Razavi Organization of Libraries, Museums, and Documents Center.
- Heydari, Yaqub; Shoa'i Ahmadabad, Tahereh. (1391). "Wall Writing Does Not Always End in a Flat Tire." Gozaresh. (No. 240).
- Jalali, Gholamreza. (1377). A Chronological History of Khorasan. Tehran: Islamic Revolution Documents Center.
- Khomeini, Ruhollah. (1378). Sahifeh-ye Imam: Collected Works of Imam Khomeini. Vol. 9. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
- Kowsari, Masoud. (1389). "Graffiti as Protest Art." Sociology of Art and Literature. (No. 1).
- Mohammadi, Jamal; Vais-Babaei, Sheida. (1394). "Wall Inscriptions: The Confrontation between Politics and Everyday Life." Sociological Studies. (No. 46).
- Mohsenian-Rad, Mehdi. (1369). "A Study of Wall Inscriptions during the Revolution." Resaneh. (No. 4).
- Mojabi, Javad. (1358). "The General Script of the Revolution." Bamdad. (No. 189).
- Mumayyez, Morteza. (1384). Images of Revolutionary Wall Inscriptions. Tehran: Elmi va Farhangi.
- Najafzadeh, Ali. (1403). Economic History of Mashhad. Vol. 1. Mashhad: Boy-e Shahr-e Mashhad.
- Nazemi, Akbar. (1390). Slogans and Wall Inscriptions during the Revolution, as Recounted by Akbar Nazemi. Tehran: Sureh Mehr.
- Saeed. (1358). The Walls Speak. Tehran: Movement for Freedom.
- Shahroudi, Afshin. (1369). Discussions on Documentary Photography: Photography for the Press in the Words of Rothstein. Tehran: Ettela'at.
- Taheri-Kia, Hamed; Rezaei, Mohammad. (1392). "Iranian Graffiti: Resistance and Self-Expression through Urban Walls." Sociology of Iran. (No. 1).
- Taheriyān, Mohammad Hasan; Moradi-Moqaddam, Mostafa. (1393). "A Study of the Trends and Cross-Cultural Analysis of Wall Inscriptions: The Silent Discourse." Joštārḥā-ye Zabāni. (No. 19).

Documents

- SAKMAQ (Organization of Libraries, Museums, and Documents Center of Aṣṭan Quds Razavi); 2, 11, 31, 35231, 35215, 35250, 35248, 35249, 3125, 48500048, 3245, 35316, 42794, 44010, 35012.

۳۵۰۱۲، ۴۴۰۱۰، ۴۲۷۹۴، ۳۵۳۱۶، ۳۲۴۵، ۴۸۵۰۰۰۴۸، ۳۱۲۵، ۳۵۲۴۹